

علایم تزئینی پایانی آیات قرآن کریم

○ قربان عزیززاده
موزه‌دار مسئول موزه رضاعباسی

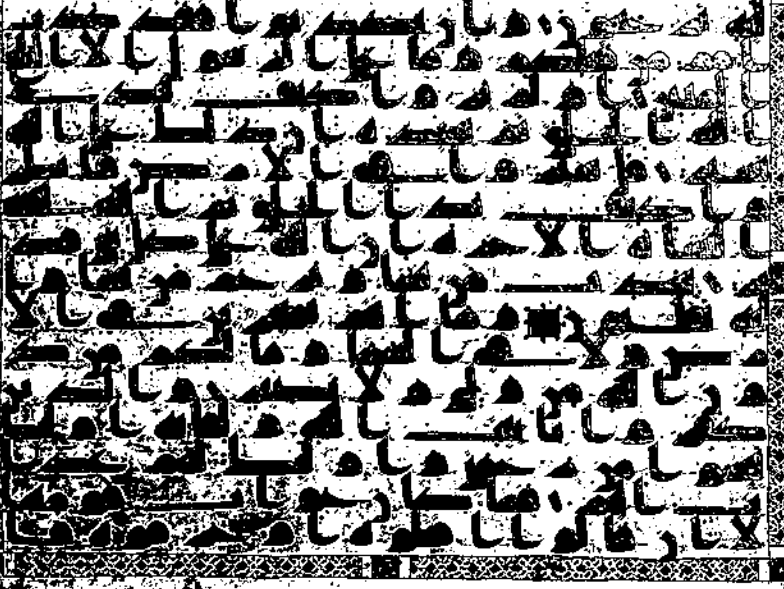
مقصود از تلویح این مقاله ارائه شواهد تاریخی و اصیل از علایم پایانی، تقطیع و شمارش آیات و نشانه‌های ویژه گروه‌های پنج و دهگانه تخمیس و تشریح آیات و شیوه‌های محاسبه‌ی شمارش آنان در قرآن کریم است. نگارنده گمان داشته است با مراجعه به منابع موجود شواهد موضوع و عناصر مزبور را به گونه‌ای عرضه نماید که امکان مشاهده و بررسی آنان برای علاقمندان به سهولت میسر باشد.

عناصر موضوعه به تبع وجود هزاران محل تقطیع آیات در قرآن کریم و لزوم محاسبه و شمارش آیات از سوی قاریان و مومنان، یکی از قدیم‌ترین علایم در جوار کلام ربانی و کثیرالاستعمال‌ترین آنان بوده است و بنا به شواهد موجود حضور و عملکردشان همواره از سوی کاتبان، مذهبان و قاریان مطرح بوده است.

ظاهراً از آغاز کتابت وحی تا به هنگام تلویح نسخه‌های امام در نیمه نخست قرن اول هجری ابداع نشانه‌های خاص و مستقل به منظور تقطیع آیات صورت نگرفت و کاتبان و قاریان به تبعیت از صحابه گرامی در تلاوت و کتابت، موضع اتمام، آغاز و تقطیع آیات را می‌شناختند.

پیشینه نشانه‌های تقطیع و پایانی آیات و علایم محاسبه و شمارش آنان در کتب آسمانی مذاهب پیشینیان از جمله منابع مذهبی ایران ساسانی، رومیان و قبطیان که از سنن هنری پیشرفته‌ای برخوردار بودند و به‌ویژه در اوستا کتاب دینی زرتشتیان وجود داشته است از این رو می‌توان فرض نمود که در موقع مقتضی کاتبان و صحابه آشنا با کتابت و منابع مذهبی سایر اقوام موحد، کاتبین مسلمان را در قرن نخستین و به‌ویژه به هنگام تلویح نسخه‌های امام به اتخاذ راه‌حل مشابهی رهنمون شده باشد، و در وهله نخست با واگذاشتن فاصله‌ای کوتاه و همسان بنون هیچ مشخصه‌ای در فواصل آیات، سپس با ترسیم دایره‌های کوچک و توخالی، رنگین و عاری از هر نشانه در فاصله مذکور به این امر پرداختند. شواهد این مدعی در برخی نسخه‌های قرن دوم هجری نیز مشهود است. کارکرد نقاط و دوائر کوچک موصوف در فواصل آیات نظیر سایر علایم الحاقی در قرآن کریم از سوی برخی مومنان براساس نظریه خاصی در ابتدا با مخالفت مواجه بوده لیکن به تدریج با جواز و استحباب کارکرد مواجه شده است.

این علایم نظیر سایر نشانه‌ها به تدریج تغییراتی در شکل ظاهریشان بروز کرده و به هیأتی متشکل از سه دایره که صورت (شکل ۱) درآمدند، آنگاه با طرحی از شش دایره

سبک عباسی نشانه تشریح به صورت مربع

کوچک به همان فرم کلی مثلث به صورت (شکل ۲) ظاهر شدند. سپس به صورت برگی منفرد یا بته جقه^۲ یا (شکل ۳) تغییر فرم یافتند و پس از آن به نوعی از تزئینات هندسی - اسلیمی مبتدل گردیدند و عاقبت الامر از قرن پنجم هجری به صورت شمشه‌های کوچک چند ترک *Tark* و کوکبی مذهب درآمدند که تا محاسبه عددی آیات در دوران مناصب همچنان حضور داشتند و علاوه بر افاده معنای اصلی خویش محلی برای بروز خلایق‌های هنری نیز بودند.

علایم مزبور و نحوه محاسبه آیات در مصاحف شریفه از جهات کثرت و گوناگونی اشکال و نشانه‌ها و شیوه‌های ثبت ارقام آیات طی قرون سوم الی پنجم هجری بسیار متنوع است و با اندکی مسامحه می‌توان ادعان داشت که به دنبال تنوع بسیار در فرم و تغییرات فراوان در اشکال، در پایان دوران سلجوقی است که نشانه‌های موضوعه به فرم نهایی می‌رسند و به طرحی نظیر دایره و فرم تزئینی موسوم به رزت چهار تا هشت ترک *Tark* منتهی می‌گردد و یکی دیگر از نقوش تزئینی اصیل ایرانی که وجود آن را حتی در اشیاء برنزی هزاره دوم قبل از میلاد در ناحیه لرستان و آثار فلزی و حجاری عصر هخامنشی می‌توان مشاهده کرد، این بار توسط کاتبان و مذهبان گمنام ایرانی در تزئین و تقطیع کلام ربانی به کار رفت و منابوئت یافت.

از دوره مذکور علایم بسیار و شیوه‌های متفاوتی در محاسبه آیات در مصاحف شریفه خطی تاریخی و نفیس مشاهده شده است که بخشی از آنان اکنون نیز در میان آثار موجود قابل بررسی است و احتمالاً علایم و طرق محاسبه‌ی دیگری وجود داشته است که در تحولات ایام به فراموشی سپرده شده و از میان رفته‌اند.

در میان معدود اوراق پراکنده‌ای که اینک خبرگان به زحمت آنان را به اواخر قرن اول هجری نسبت می‌دهند نشانه‌ای از علایم ویژه تقطیع و پایانی آیات به صورت

یک الی شش عدد نقطه یا در واقع رد قلم (شکل ۴) به همان رنگ و مرکبی است که متن شریف استنساخ گردیده و قطعاً توسط کاتبان به دنبال آخرین حرف از هر آیه با اندکی فاصله افزوده شده‌اند. در این مرحله نشانه تخمیس به صورت پاره‌خطی نازک و عمودی به طول حدود یک سانتی‌متر و ندرتاً با اندکی تمایل و معنودی نقاط الوان در جوار آن (شکل ۵) به دنبال پنجمین آیات مشاهده شده است و نگارنده تاکنون نشانه‌ی ویژه تشریح را به همراه این علایم در اوراق موصوف مشاهده نموده، از ایترو گمان دارد در این زمان نشانه ویژه شمارش دهدهی آیات / تشریح از ریشه عشر به معنای ده، معمول نبوده است.

علاوه بر نشانه‌های موصوف در برخی مصاحف منتهی به قرن چهارم هجری که به خط کوفی روی پوست و در قطع بیاضی کتابت یافته‌اند گونه‌های دیگری از علایم تقطیع، پایانی آیات و تخمیس ملاحظه می‌شود در این شیوه در انتهای آیات یکم الی چهارم علامت *///* یا نشانه‌ای شبیه نوار کوتاه پهن مورب / رد قلم / به شکل مستطیل (شکل ۶) به همان مرکبی که متن شریف کتابت یافته، افزوده شده است و پنجمین آیه با نشانه تخمیس نظیر مربعی دفرمه است که با چهار خط عرضی، سطح نشانه به پنج قسمت تقسیم می‌گردد. این نشانه (شکل ۷) یا غالباً الوان به رنگ‌های شنجرفی، اخراپی، سبز و نیلی به ابعاد حدود ۲x۱ سانتی‌متر و در فواصل آیات ترسیم شده‌اند.

نحوه دیگری از محاسبات و درج ارقام آیات در قرآن‌های دوران سلجوقی مشهود است. در این شیوه پایان نخستین آیه با ثبت کلمه آیه درون نشانه معین می‌شود و به ترتیب کلمات آیتان، ثلث و ... تسع / ۹ / درون نشانه‌ها / شمشه‌های کوچک و غالباً مذهب / رنگ‌نویسی می‌شوند و با قلم‌گیری از سایر عناصر و رنگ‌ها متمایز می‌گردند. در دهمین نشانه، کلمه عشر ثبت می‌شود و پس از آن شیوه محاسبه تکرار می‌شود و

کتابت شده در موزه رضاعباسی
۱۳۸۰

تا آیه نهم / تسع / ادامه می‌یابد سپس به دو صورت انجام می‌شود نخست آنکه مجدداً کلمه عشر تکرار می‌گردد و یا شیوه‌ای که با نحوه محاسبات کنونی قرابت بیشتری دارد به جای تکرار کلمه عشر، کلمه عشرين / بیست / ثلثین / سی / و قس علی هذا ادامه می‌یابد و به نظام محاسبه شکل معمول و دقیقی می‌دهد (رجوع کنید به کتاب سبک عباسی صفحات ۱۶۲، ۱۶۳ و ۱۶۴ که به‌ویژه صفحات ۷-۱۵۶ که بسیاری از موارد موضوع مقاله حاضر را دربردارد). (شکل A)

این شیوه از دوره سلجوقی تا قرن هشتم هجری ادامه داشته و با اندک تغییر در جزئیات در بسیاری از مصاحف شریف از دوره سلجوقی، ایلخانی، مملوکی و مغربی نیز دیده می‌شود. نکته دیگر آن است که در برخی موارد استثنایی به‌ویژه در قرآن‌های مغربی با تغییر فرم نشانه تخمیس از سایر آیات، سیستم شمارش تنظیم می‌گردد و آیاتی که در محاسبه و شمارش به عند پنج تقسیم‌پذیر هستند فقط از نشانه‌های متفاوت برخوردارند و پس از هر چهار آیه نشانه‌های متفاوت به جای علامت معموله تکرار می‌شود (رجوع کنید به صفحه ۱۱۰ از کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی. نشانه حاشیه با کلمه خمس و علامت متفاوت در پنجمین آیه).

علی‌رغم آنکه کتابت متن شریف در مغرب اسلامی، شمال آفریقا، اسپانیا و نواحی جنوبی ایتالیا یا مسلمان - سیسیل، پارمو به تبعیت از سنن هنری و نحوه کتابت محلی و منطقاتی خصوصیات ویژه‌ای دارند لیکن در شیوه درج علامت، نحوه شمارش و محاسبه آیات به گونه‌ای هستند که از قاعده‌های همسان، نظیر سایر مناطق اسلامی پیروی می‌کند و فقط در شکل ظاهری برخی علامت و تزینات آنان اندک تفاوت‌های جزئی مشهود است. رجوع شود به plate 43 از کتاب J. Arberry Illuminated The Koran Arthur چاپ دویلین | 1967.

و نمونه ۸۱ صفحات ۱۵۰-۱۴۹-۱۴۸ از کتاب سبک عباسی، صفحاتی از یک نسخه قرآن کریم متعلق به قرن چهارم ۳۷۲ هجری از پارمو ایتالیا.

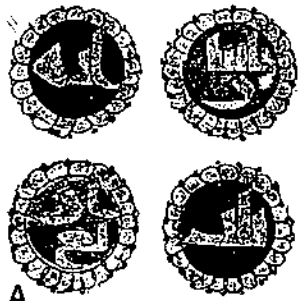
علامت تخمیس و تعشیر

علاوه بر نشانه‌های پایانی و تقطیع آیات، ظاهراً به منظور تسهیل در شمارش به‌ویژه در محاسبه آیات سوره‌های طولانی، علاوه بر نشانه پایانی آیات، علامت دیگری توسط کاتبان و مذهبیان ابداً و رواج یافتند یکی از آنان تخمیس نامیده شد که به واسطه کارکرد ویژه عنوانش از کلمه خمس / پنج / ریشه گرفته و دیگری نشانه‌های موسوم به تعشیر از ریشه کلمه عشر / ده / اخذ شده و در محاسبه و شمارش آیات، نشانه دهمین آیه است.

تخمیس و تعشیر - شکل صوری نشانه - عموماً اندکی بزرگتر و غالباً متفاوت از نشانه‌های تقطیع آیات هستند و گرچه در فواصل ستور و آیات و بالای آخرین کلمه از آیه مربوط نیز دیده می‌شوند لیکن غالباً در حاشیه صفحات به صورت شمس‌های مذهب وجود دارند و بعضاً در داخل هر علامت کلمه عشر یا خمس به خط

کوفی تزئینی، رنگ‌نویسی شده است و با فقط رمز آنان و به جای کلمه عشر، حرف نخستین آن، حرف ع و به جای کلمه خمس، حرف خ به همان شیوه تحریر یافته است و در موارد بسیار استثنایی، نیمی از نشانه تعشیر را به جای علامت تخمیس از رسم و تذهیب کرده‌اند و فقط در حاشیه صفحات به کار برده‌اند.

گرچه رایج‌ترین فرم در نشانه‌های تخمیس و تعشیر - نظیر پایانی‌ها - دایره است اما به ندرت سایر اشکال هندسی نظیر مربع نیز در کارکرد مزبور مشاهده شده است رجوع شود به تصویر یک برگ قرآن کریم نسخه متعلق به کتابخانه نور عثمانیه استانبول از صفحه ۹۱ کتاب سبک عباسی، مجموعه خلیلی - در این نسخه نشانه تعشیر به صورت مربع مذهب در پایان آیه

مربوطه مشاهده می‌شود. کارکرد پایانی‌ها یا علامت تقطیع آیات در محاسبات و شمارش اجزاء هر سوره ظاهراً تا آغاز دوره سلجوقی براساس وجود نشانه‌های تخمیس و تعشیر استوار بوده و در محاسبات جزئی کمتر از پنج و ده آیه، نشانه‌های پایانی با استفاده از نظام مکمل حروف ابجد، هوز، خطی در سیستم شمارش وارد می‌شدند. حروف الف با، جیم... به طور مجزا و معادل با سیستم توالی اعداد با رنگ‌نویسی درون نشانه‌ها ثبت می‌شدند و همراه با نشانه‌های تخمیس و تعشیر و کلمات، رمز و مفاهیم آنان به نظام محاسباتی آیات در قرآن کریم سامان می‌دادند. و در واقع کاتبان و مذهبیان با تلفیق حروف ابجد و اشکال مذهب در فواصل ستور و حواشی صفحات، شیوه دقیق شمارش آیات و حفظ ترتیب و توالی آیات و ارقام را نظام می‌بخشیدند. تصویر ۱۲ از کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی نقش شمس مذهب پایانی با حرف ۵ پنجمین حرف در نظام حروف ابجد و معادل عند پنج به نشانه تخمیس - و نقش شجره درختک مذهب در حاشیه و متصل به شمس مربوط با ذکر کلمه خمس درون شجره به خط کوفی تزئینی و رنگ‌نویسی نمونه‌ای از تلفیق عناصر فوق‌الذکر در نظام محاسبات و شمارش آیات است. (شکل B)

علامت پایانی آیات، تخمیس و تعشیر در دوره تعالی هنر کتاب‌آرایی اسلامی - ایرانی در مکتب هرات / دوره تیموری قرن نهم هجری / به فرم نهایی می‌رسند و همراه با نشانه‌های جزو، نصفه حزب و... به یکی از نمادهای کاربردی - تزئینی در حاشیه صفحات تبدیل می‌شوند. لیکن در برخی

مصاحف با حذف عناصر تزئینی، فقط کلمات محتوای آنان / خمس و عشر / یا رمز آنان، حروف خ و ع در حاشیه صفحات به جای می‌مانند در این شیوه علامت پایانی به صورت دایره‌های کوچک مذهب و همسان تا دوران معاصر همچنان حضور دارند و هر یک از رنگ‌های طلایی، لاجورد، سفیدی و سنجرفی به نیت یکی از کلمات خمس و عشر یا رمز آنان اختصاص می‌یابد که به خطی متفاوت و جلی نسبت به متن شریف

در حاشیه صفحات تکرار می‌شوند. (شکل C)

پی‌نوشت‌ها:

۱ - نسخه‌های امام معنود نسخه‌های قرآن کریم که در حیات خلیفه سوم با نظارت صحابه به طور رسمی تهیه شد و به مهم‌ترین بلاد اسلامی ارسال گردید تا معیار و مناط اعتبار باشند و از تشتت آراء در کتابت و قرائت جلوگیری شود.

۲ و ۳ - مراجعه شود به کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی، مارتین لینگز، ترجمه‌ی مهرداد قیومی.

۴ - سوره‌های طوال - بلند - هفت سوره طولانی قرآن کریم است که عبارتند از سوره‌های بقره، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف و سوره انفال به انضمام سوره توبه یا برائت که طولانی‌ترین سوره‌های قرآن کریم را تشکیل می‌دهند.

۵ - رجوع نمایند به تصاویر صفحات ۲۷ و ۲۸ از کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی.

O در تدوین این مقاله به‌ویژه منابع ذیل مورد توجه بوده است.

۱ - هنر خط و تذهیب قرآنی / مارتین لینگز / ترجمه مهرداد قیومی / تهران انتشارات گروس ۱۳۷۷

۲ - سبک عباسی مجموعه هنر اسلامی، تهران، نشر کارنگ ۱۳۷۹

۳ - پژوهشی در تاریخ قرآن کریم سیدمحمدباقر حجتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۷۴

۴ - ابداعات هنری، علامت و ملحقات تزئینی در قرآن

کریم / قریان عزیززاده / در دست چاپ

۵ - در آستانه قرآن رزی بلاشر، ترجمه محمود رامیار دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۷۴

۶ - هنر قلم مجموعه هنر اسلامی نشر کارنگ، تهران ۱۳۷۹

شکل ۱

شکل ۲

شکل ۳

شکل ۴

شکل ۵

شکل ۶

شکل ۷

شکل ۸

شکل ۹

شکل ۱۰

شکل ۱۱

شکل ۱۲

شکل ۱۳

شکل ۱۴

خمس
عشر